

نگاهی بفرم و نقوش شمعدان‌های دوره اسلامی

سارا فردپور*

چکیده: در بررسی نمونه‌های هنر فلزکاری، شمعدان به عنوان شیئی کاربردی شناخته می‌شود که شیوه‌های ثبت نقوش بر فلز را به خوبی نمایش می‌دهد. نمونه سفالی متعلق به اوایل هزاره ششم قبل از میلاد اشاره بر سابقه وجود این محصول به عنوان شیئی مهم در تاریخ هنر ایران دارد. در دوره‌های بعدی از جمله دوره سلجوقی، ایلخانی، مملوک، تیموری، صفوی و قاجار نمونه‌هایی از آن دیده می‌شود که خوشبختانه بسیاری از نمونه‌ها هنوز وجود داشته و در موزه‌های ایران و خارج از کشور نگهداری می‌شود. طرح‌های مختلفی که روی بدنه‌های منحنی وار شمعدان‌ها نقش بسته، حاکی از هنر هنرمندانی است که بر روی بدنه آنها انواع نوشته‌ها و تصاویر را قلم زنی و حکاکی و برجسته‌کاری نموده‌اند. در قرون اولیه اسلام، طرح و فرم شمعدان‌ها بسیار حجیم و سنگین بوده که در قرن هشتم و نهم هجری علاوه بر ظرافت خاصی که پیدا کردند از قسمت‌های متنوع تری نیز ساخته شدند. بررسی نقوش و طرح‌های تزئینی فلزات اسلامی نگاهی بر ذهن هنرمند و میزان آگاهی و اطلاع کافی او از فلسفه و ایدئولوژی اسلامی و نیز شناخت کافی از تاریخ زمان و سیر تحول و ترقی عقیدتی و میزان رشد و پیشرفت علوم و فنون و صنایع و اوضاع اجتماعی محیطی است. این مقاله، با معرفی نمونه‌های شمعدان‌های دوره اسلامی و بررسی نقوش تزئینی روی آن، تصویری از ذهنیت هنرمند فلزکار را در خلق این آثار نشان می‌دهد.

واژگان کلیدی: شمعدان، فلزکاری، دوره اسلامی، نقوش تزئینی

مقدمه

نقوش ایجاد شده بیانگر روحیات و اندیشه هنرمند و همچنین نشانگر امکانات، ارزش‌ها و محدودیت‌هایی که بر آثار هنری اثر می‌گذارد، است. از آنجائیکه شمعدان‌ها از لحاظ مواد اولیه ساخت به سه دسته سفالی، شیشه‌ای، فلزی تقسیم‌بندی می‌شوند، روش‌های متفاوتی در نحوه تولید فرم خام وجود دارد که همچنین در چگونگی ایجاد نقش مایه‌ها اثر گذاشته و شیوه‌های متنوعی را در خلق نقوش ایجاد کرده است. فلز در دنیایی که بسیار مورد ویرانی و هجوم قرار می‌گرفته، از جهت دوام قابل اطمینان بوده است در صورتیکه سفال و شیشه به آسانی می‌شکند. در این مطالعه به بررسی بر روی شمعدان‌های فلزی پرداخته و فرم و نقش‌هایشان معرفی می‌شوند.

تاریخچه شمعدان

سابقه ساخت و استفاده از شمعدان به عنوان وسیله‌ای برای روشنایی با طرحی که ما می‌شناییم ظاهراً از گذشته‌های بسیار طولانی برخوردار است. به نظر می‌رسد اولین نمونه‌های شمعدان، بصورت سفالی ساخته می‌شدند. قدیمی‌ترین شمعدانی که در این مطالعه شناخته شد،

فلزکاری به عنوان هنر کاربردی در هنرهای ایران زمین و همچنین هنرهای اسلامی از اهمیت بالایی برخوردار است. شمعدان‌های دوره اسلامی از بارزترین و اعلا ترین نوع نمایش هنر فلزکاری می‌باشد. سابقه ساخت و استفاده از شمعدان به عنوان وسیله‌ای برای روشنایی سابقه‌ای بسیار طولانی داشته است. نحوه ساخت بدنه اصلی و اضافه کردن نقوش تزئینی بر آن نمایانگر اصول ساخت و طرح‌گذاری به صورت حرفه‌ای بر فلزات می‌باشد. همچنین فرم و نقوش بکارگرفته شده، هنر صنعتگر اسلامی را از دوره سلجوقی تا صفوی، بخوبی معرفی می‌نماید که تعداد زیادی از آنها از دوره مملوک به جای مانده است. نمونه‌های ارزنده باقیمانده در موزه‌های داخلی و خارجی وجود دارد که به تفصیل به آنها پرداخته می‌شود. بدنه شمعدان‌ها خصوصاً شمعدان‌های فلزی زمینه هنرنمایی فلزکاران بوده‌اند و هنرمندان بر روی بدنه آنها انواع نوشته‌ها و تصاویر را قلم زنی و حکاکی و برجسته‌کاری نموده‌اند. قدرت خلاقیت هنرمند فلزکار اسلامی تا بدانجا بود که با تلفیق صنعت و هنر راهی جذاب در بکارگیری تفکرات هنری در قالب نقوش بکار گرفته بود.

* عضو هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد شهر ری.

شمعدانی سفالی متعلق به اوایل هزاره ششم قبل از میلاد است. این شمعدان حدود ۴۰ سانتی‌متر ارتفاع دارد و در موزه ملی ایران نگهداری می‌شود. (تصویر ۱)

تصویر ۱: ظرف منقوش با پایه بلند استوانه‌ای/اوایل هزاره ششم پیش از میلاد/موزه ملی ایران

از زمانهای قدیم، در خاورمیانه بر روی فلز کار می‌شد. برنز در بین النهرین از آغاز هزاره چهارم قبل از میلاد شناخته شده بود و کاربرد برنز به عنوان پر مصرف‌ترین فلز ادامه یافت، اما در سده‌های قبل از تسخیر اعراب، نقره و طلا در امپراطوری‌های بزرگ آن زمان، به منظور اهداف با شکوه مذهبی یا از نظر تجمل‌گرایی استفاده می‌شد. (برند، ۱۳۸۳، ۳۴)

با شروع دوران اسلامی و همراه با گسترش سریع اماکن مذهبی و غیر مذهبی و به استناد شمعدان‌های باقیمانده از سده‌های نخستین بنظر می‌رسد که ساخت انواع شمعدان‌ها همانند گذشته از رونق برخوردار بوده است. خوشبختانه از دوره اسلامی طرح‌های بسیار متنوعی از شمعدان‌ها در دست می‌باشد. شمعدان‌های دوره اسلامی خصوصاً شمعدان‌های فلزی از نظر فرم و نقش فوق العاده زیبا بوده و در حال حاضر نمونه‌های متعددی از آنها در موزه‌های مختلف داخلی و خارجی نگهداری می‌شود. نمونه‌های ارزنده شمعدان‌های دوره اسلامی را می‌توان در آثار دوره سلجوقی، ایلخانی، تیموری و صفوی مشاهده کرد. این شمعدان‌ها نیز همانند دیگر آثار دوران اسلامی بیانگر سیر تحول فرم و نقش می‌باشند. بدنه شمعدان‌ها خصوصاً شمعدان‌های فلزی زمینه هنرنمایی فلزکاران بوده‌اند و هنرمندان بر روی بدنه آنها انواع نوشته‌ها و تصاویر را قلم زنی و حکاکی و برجسته کاری نموده‌اند.

به عبارتی این شمعدان‌ها با توجه به مکان مورد استفاده آنها بخشی از ادبیات مذهبی، اسطوره‌ای، تصاویر نجومی و غیره را حفظ و منتقل ساخته‌اند در این مقاله نیز به بررسی فرم و نقش و سیر تحول شمعدان‌ها در طول دوره اسلامی پرداخته شده است.

به احتمال زیاد در دوره ساسانی نیز انواع شمعدان‌های سفالی، فلزی و حتی شیشه‌ای نیز وجود داشته ولی تصویری از آنها بدست نیامده است. با این وجود ساخت انواع شمعدان در آغاز دوران اسلامی حکایت از تداوم ساخت این شیء از گذشته دارد. فلزکاری دوران اسلامی و همچنین اهمیت و نقش آن در ساخت شمعدان بسیار حائز اهمیت است. تغییر جنس اشیاء فلزی که بعلت ضعف اقتصادی و همچنین ممنوعیت استفاده از فلزات گران‌بها مانند طلا و نقره بوجود آمد باعث روی آوردن فلزکاران به فلزات دیگر مانند برنز، برنج و مس شد.

از طرفی آن شکوه و تجملی که در فلز کاری آثار ساسانی دیده می‌شد براساس رکود اقتصادی که مانع از تبادلات تجاری کالاهای صنعتی می‌شد، از بین رفت و جایگاه خود را به خط عربی و آیه‌های قرآنی داد.

به نظر می‌رسد در دوره ایلام (از هزاره سوم به بعد) شیئی به طرح شمعدان شامل پایه، بدنه (بدنه استوار شکل) و طرح کاسه ماندی به بالای آن هم بعنوان شمعدان و هم بعنوان بخوردان، یا بخور سوز و یا آتشدان مورد استفاده قرارمیگرفته است بر روی بدنه معبد ایلامی شوش متعلق به اواسط هزاره دوم چنین شیئی بعنوان آتشدان یا بخور سوز مورد استفاده بوده است. همچنین در بسیاری از نقش برجسته‌های مادی، بطور مثال نقش برجسته متعلق به سده هشتم تا ششم قبل از میلاد از این طرح برای آتشدان استفاده شده است.

در دوره پارت نیز بنظر می‌رسد از این وسیله در مراسم‌های مختلفی استفاده می‌شده است. در این تصویر این شیء شامل پایه و بدنه و کاسه مخصوص ریختن مایع معطر برای سوختن دیده می‌شود است. این نمونه دیگری از یک شمعدان سفالی بدون لعاب شوش که مربوط به قرون سوم و چهارم هجری می‌باشد. (تصویر ۲)

تصویر ۲: فانوس سفالی بدون لعاب شوش/قرون سوم و چهارم ق.ق.

تعادل میان اجزاء تشکیل یافته آن، طراحی نقوش و خطاطی تزئینی متناسب با شیئی و ... در این دوره انواع فلزات مختلف به کار رفته اما بیش از همه آلیاژهای مفرغی و برنجی مورد مصرف داشته است. در مورد فلزات گران بها مثل طلا و نقره رعایت صرفه جویی بعمل آمده است و برخلاف دوران پیش از اسلام کمتر ظرف یکپارچه از این فلزات ساخته شده است، اما به جای آن توسط ترصیع کاری^۱ با مقدار مصرف کمی از طلا و نقره بر روی ظروف کم بها جلوه و جلای مطلوب را پیدایمی نموده اند.

با پیدایش اسلام ساخت اشیاء با فلزات گران بها ممنوع گردید. این موضوع باعث شد تا فلزات کم بها مانند مس، برنج، مفرغ جایگزین زر و سیم شده و بدنه ها از آن ساخته شود. قدرت خلاقیت هنرمند فلزکار اسلامی تا بدانجا بود که صنعت و هنر را در هم آمیخت و شیئی فلزی خود را بصورت سمبلیک بطریقی جلوه گر ساخت که توانست تمام موجودات و عناصر زمینی و فضائی را که مبین خلاقیت خالق است در قالب نقوش خود نشان دهد. از جمله مبانی کلی دیگر ظهور خط عربی است که بتدریج جای کتیبه های خط ایران باستان را می گرفته و خود بصورت عامل تزئین، سطوح اشیاء فلزی را به اشغال خود در می آورد و به اقلام و شیوه های گوناگون و متنوع و با مضامین مختلف مذهبی و تاریخی و ادبی تحریر می گردید.

در کل فرم شمعدان ها را می توان به ۲ دسته کلی تقسیم نمود:

- ۱- طرح های حجیم و پهن
- ۲- طرح های استوانه ای و ستونی

در قرون اولیه اسلام، طرح و فرم شمعدان ها بسیار حجیم و سنگین بود و اغلب دارای بدنه استوانه ای پهن و گاهی مقعر بود. قسمت شانه که به شکل کاسه ای برای چکیدن قطرات شمع تعبیه شده و یک گردن استوانه ای باریک تر که معمولاً جای دست بوده و نهایتاً سر شمعدان که جای قرار گرفتن شمع می باشد. در این دوره ساخت شمعدان ها به صورت ریخته گری رواج پیدا کرد و ابعاد گسترده ای یافت. از لحاظ فرم در این دو قرن به شمعدان هایی بر می خوریم که پایه و بدنه این شمعدان ها به شکل چند ضلعی و استوانه های حجیم ساخته شده است و در اغلب آنها قسمت شانه ای با قطر بیشتری نسبت به گردن استوانه ای آن ساخته شده و یا نمونه هایی که نسبت به قرون اولیه اسلامی از ظرافت بیشتری برخوردارند. در دوره تیموریان فرم های شمعدان ها و سایر ظروف متنوع تر شد و از حالت سادگی خارج شد و بدنه شمعدان ها

چهارصد ساله ابتدای تمدن اسلامی ایران هرچند هیچگونه نوآوری و ابداع چشم گیری چه از لحاظ فنی و تکنیکی و چه از لحاظ اسلوب هنری و تزئینی در صنعت فلزی ایران به چشم نمی خورد معهذ این دوره استحاله هنری را بخاطر نقشی که به عنوان معبر عبور هنرها و سنت های گذشته باستانی ایران به عصر تمدن اسلامی ایفا نموده است می توان دوره ای بس مهم دانست. (فریه، ۱۳۷۴، ۱۷۹)

دوران آل بویه از ادوار درخشان صنعت فلزکاری می باشد. بهترین فلزکاری با برنز در سرزمین های خراسان و ترکستان غربی انجام شد. در دوران آل بویه تعداد بیشماری بشقاب های طلا و نقره، فجان های طلا و همچنین مدال هایی با کنده کاری سر شاهزادگان ساخته شده است. (دوری، ۱۳۶۸، ۵۱)

در دوره سلجوقی طلا و نقره در ساختن ظروف سفره چون چاقو و بشقاب و کاسه بکار می رفت. جالبترین نمونه آثار سلجوقی که با برنز ساخته شده است، شامل دو بخش متمایز می شوند، آنهایی که فقط دارای کنده کاریهای تزئینی بوده اند و دسته ای که طلا و نقره کوب شده اند. (همان، ۹۸)

فلزگری در سرتاسر دوره مملوکیان، تنها مقوله هنری برتر بود. حامیان مملوکی از ظروف مرصع برنجی و مفرغی استفاده می کردند و لوازم فلزی از قبیل ابریق ها، کاسه ها، پایه شمعدان ها سهم مهمی در تشریفات دربار داشتند. مهارت عالی، دقت به کار رفته در ریزه کاری ها و جلوه و روشنی کار و نوع تصاویر، ظرف ها را شاهکار فلزگری شاید تمام دوره اسلامی کرده است. (بلوم، ۱۳۸۵، ۱۱۵)

در دوره سلجوقی، فلزکاری در مشبک کاری نیز به مراتب بالایی رسید و با مهارت ظروفی نظیر شمعدان و عودسوز را از خود به جای گذاشتند. (یابوری، ۱۳۸۰، ۲۷)

از ناحیه خراسان تعدادی عودسوز و شمعدان و همچنین آینه هایی با تزئینات گل و بوته بدست آمده است. (دوری، ۱۳۶۸، ۹۸)

واپسین دوره درخشان هنر فلزکاری، روزگار صفوی است. (کذا، ۱۳۸۳، ۱۱۵)

◆ شناخت فرم شمعدان ها

جنس و فرم شمعدان های فلزی دوره اسلامی و بطور کلی ساخت اشیاء فلزی تحت ضوابط و مقرراتی انجام می گرفته است که فلزگر خود را مقید به رعایت آن اصول می دانسته. چون جنس و فرم و قالب هر شیء می بایست متناسب با کاربرد آن باشد، استاد فلزکار پیش از آغاز عملیات می بایست یک سلسله کارهای مقدماتی را تدارک بیند از قبیل تعیین نوع فلز مناسب با مورد مصرف شیئی، تهیه قالب مخصوص، طراحی فرم و شکل شمعدان با رعایت توازن و

تصویر ۵: شمعدان برنجی/صفویه/کالاری کریستی لندن.

اغلب با برآمدگی و انحنا و محدب و مقعر ساختن ، ساخته می‌شد. (تصویر ۳)

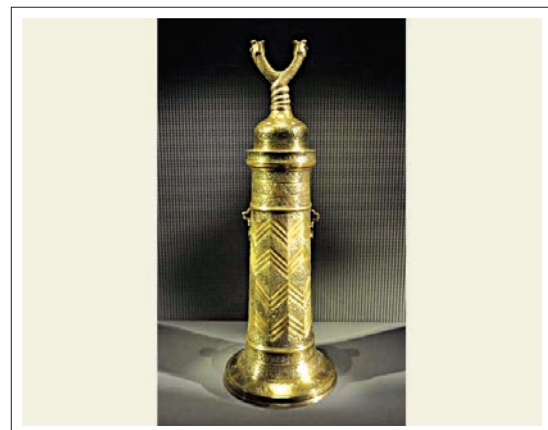
تصویر ۳: شمعدان بدون نقش برنزی/اوایل قرن ۱۲/موزه ویکتوریا و آلبرت (لندن).

◆ معرفی و بررسی نقوش شمعدان‌ها

برای ایجاد نقوش و طرحهای تزئینی فلزات اسلامی لازم است هنرمند آگاهی و اطلاع کافی از فلسفه و ایدئولوژی اسلامی و نیز شناخت کافی از تاریخ زمان و سیر تحول و ترقی عقیدتی و میزان رشد و پیشرفت علوم و فنون و صنایع و اوضاع اجتماعی محیطی که هنرمند مشغول به کار است ، داشته باشد. هنرمند سعی نموده در قالب اشکال و طرحهایی خاص پیام یا داستان و چه بسا وقایع و رخدادهای تاریخی را در قالب‌های کادری کوچک نشان دهد. بنابراین تزئین فلزات که یکی از اهداف اصلی هنرمند فلزکار بوده ، تنها بخاطر لذت چشم یا تفریح ذهن نبوده ، بلکه دارای مفهومی بس عمیق‌تر می‌باشد که هر یک بخوبی نیاز به تفسیر و تعبیر دارد . روش تزئین اشیاء فلزی دوره اسلامی ایران در بسیاری موارد متفاوت با روش متداول در ادوار پیش از اسلام است. بطور مثال خالی نهادن سطح ظرف از تزئین چندان خوشایند نبوده است و تراکم و انبوهی طرحهای ریز و درهم که سراسر بدنه را فراگرفته مورد پسند بوده است که البته هر گروه از دوره های اسلامی از لحاظ فرم و نقش و کمپوزسیون و تلفیق اشکال بنابر سلیقه رایج هر عهد و زمان متفاوت بوده است ولی غالباً سطوح شمعدان‌ها توسط نوار یا حاشیه به چند جزء تقسیم گشته و دایره وارها یا محرابی‌ها در داخل آنها واقع شده اند. بطور کلی نقوش تزئینی که بر روی شمعدان‌ها و سایر اشیاء فلزی حک شده اند، خود بهترین کتاب مدون در مورد آداب و رسوم و عقاید مذهبی ، چگونگی برگزاری جشن‌ها ، مراسم مذهبی و تشریفات و نیز طریقه شکارگری و جنگیدن است. حتی دقت عمل و ظرافت کار استادان فلزگر ، کاربرد انواع آلات و ادوات شکار و سلاح‌های جنگی را نشان داده است. همچنین چگونگی آرایش و تزئین و طرز لباس پوشیدن افراد و طبقات مختلف و طرز پوشش سر ، لباس‌ها

در این دوره یعنی قرن هشتم و نهم هجری شمعدان‌ها علاوه بر ظرافت خاصی که پیدا کرده بودند ، از قسمت‌های مختلفی ساخته می‌شدند. یعنی در طراحی فرم شمعدان‌ها می‌بینیم که پایه شمعدان و قسمت استوانه‌ای (جای دست) که خود از چند قسمت با فرمهای متنوع و گوناگون ساخته می‌شد. در ضمن بیشتر شمعدان‌ها که حجیم بود، جای خود را به شمعدان‌هایی ظریف با قطر کمتر و بلندتر دارد و در همین زمان است که برخی شمعدان‌ها با فرم سر حیوانات ساخته شده‌اند و از زیبایی و ظرافت خاصی برخوردارند.

در قرون دهم و یازدهم یعنی دوره صفویه فرم شمعدان‌ها بیشتر به حالت استوانه های بلند و یکدست در آمده و دیگر از حجم‌هایی با قطرهای متفاوت چیزی بچشم نمی‌خورد و بنظر می‌رسد که این شمعدان‌ها بصورت قالبی و یک تکه ساخته شده است و اگر هم شمعدان‌هایی با چند قسمت متفاوت ساخته شده، بسیار ظریف و زیباست و فرم‌های انحنادار در این شمعدان‌ها کمترین چشم می‌خورد. تعداد این فرم از شمعدان‌ها بسیار کمتر از نوع حجیم می‌باشد. (تصویر ۴ و ۵)

تصویر ۴: شمعدان برنجی ترصیع یافته، صفویه، موزه هنرهای اسلامی دوحه.

۱- نقوش انسانی: بیشترین نقشی که بر روی بدنه شمعدان‌ها دیده می‌شود، نقوش انسانی است. در این نقوش بیشتر سلاطین و شاهزادگان و امراء، نوازندگان و خدمه یا صاحبان سفارش دهنده ظرف می باشند که در حالات مختلف ظاهر می شوند. (تصویر ۶ و ۷ و ۸)

تصویر ۶: نمونه هایی از نقوش انسانی.

تصویر ۷: شمعدان برنجی ۱۲۴۰-۱۲۵۰م/موزه‌های اسلامی قطر.

تصویر ۸: شمعدان برنجی، خراسان ۱۲۲۰-۱۲۴۰م/موزه ویکتوریا و آلبرت (لندن).

و پاپوش‌ها و کاربرد زینت آلات در نقوش نمایان است. طرح‌ها آلات گوناگون موسیقی را که در دوره‌های مختلف بکار رفته نشان داده است و بخوبی سیر تحول نقاشی و خطاطی و فرهنگ و تمدن را در این نقوش مشاهده می‌شود. از ناحیه خراسان نقش‌های رایج حیوانات بخصوص شیر مشاهده می‌شود. اشیائی چون بخورسوزو شمعدان و ... دارای سطح خارجی تزئین شده بودند و تکنیک طلا و نقره توسعه هنر کنده کاری است که برای تزئین نمودن هر چه بیشتر اشیاء بکارگرفته شده. برای این کار فلزات قیمتی چون طلا و نقره را در شیارهایی که قبلاً بر روی ظروف کنده کاری شده است، می‌گویند و سپس تمام ظرف را براق می‌کنند تا نتیجه مطلوب با مشخص شدن رنگ‌های چشم‌گیر و طبیعی فلزات بدست آید. (دوری، ۱۳۶۸، ۹۹)

برنزه‌های طلاکوب در زمان مملوک دارای ارزش ویژه‌ای بوده است. در قرن سیزدهم میلادی استادان بزرگ موصل کارگاه‌هایی در قاهره برپا نموده بودند. در اشیائی که به طور خصوصی مورد استفاده هستند ما دوباره نقش‌های انسان و حیوانات را ملاحظه می‌کنیم. (همان، ۱۴۲)

اولین فلزیننه تاریخ دار عهد مملوکان شمعدان برنجی است. شمسه‌هایی مشتمل بر حاشیه‌های اسلیمی دار و درهم تابیده هندسی که یکی در میان با ترنج‌هایی قرارگرفته که انتهای مقعر دارند و کتیبه کوفی مقعر کاذبی بر آنها نقش بسته است. در بالا و زیر این نوار حاشیه‌هایی با نقش جانوران دیده می‌شود. (بلوم، ۱۳۸۱، ۱۱۵)

شمعدان‌های برنجی دوره صفوی را که طرح آنها برجسته یا حکاکی شده است، به شکل ستون ساخته‌اند. فلزکاران دوره صفوی در استفاده و کاربرد آهن و فولاد مهارت بسیار پیدا کرده بودند و از این دوره آثار جالب و با ارزشی در دست است. از پایان دوره صفوی به بعد شاهد از رونق افتادن فلزکاری در ایران هستیم. (یاوری، ۱۳۸۰، ۳۲)

♦ بررسی نقوش تزئینی شمعدان‌های دوره اسلامی

وفور نقره کوبی و مسکوبی و چند نمونه خوشنویسی، توام با نقوش پیکره‌های بر تخت نشسته، سواران مسلح، شکارگران، نوشندگان، کشتی‌گیران، خنیاگران و نردبازان، همه نمایانگر افراط‌گرانه و تجمل پرستانه فردی است که آن عودسوز و شمعدان را در تملک داشته است. (فریه، ۱۳۷۴، ۱۷۳)

بطور کلی این نقوش منقور^۲ را به چند گروه اصلی می‌توان تقسیم کرد:

نقوش انسانی، حیوانی، پرندگان، حیوانات افسانه‌ای و عجیب الخلقه، نقوش گیاهی، هندسی و کتیبه‌های حاوی خطوط تزئینی.

تصویر ۱۲: شمعدان برنزی ترصیع یافته با نقره ۱۲۵۰م/موزه هنرهای اسلامی قطر.

۳- صحنه تشریفاتی: سلاطین و حکام چهارزانو بر تخت نشسته اند و خدمه به حالت احترام در اطراف نقش شده‌اند. (تصویر ۶ و ۱۳)

تصویر ۱۲: شمعدان برنجی ترصیع یافته با طلا و نقره ۱۲۴۳-۱۳۴۳م/گالری کریستی لندن.

۴- صحنه ورزش: که غالباً عملیات سوارکاری بازی چوگان را به تصویر کشیده‌اند. (تصویر ۱۴)

تصویر ۱۴: شمعدان برنجی ترصیع یافته قرن ۱۴/گالری کریستی لندن.

۵- صحنه نوازندگی: که عده‌ای از نوازندگان در حال نواختن آلات مختلف موسیقی از قبیل انواع سازهای بادی و کوبه‌ای و زهی مانند نی و فلوت، تنبور، بریط، چنگ، دف، تنبک و قاشقک می‌باشد. (تصویر ۱۵)

۲- صحنه شکار و جنگ: شخص معمولاً سوار بر اسب با تیر و کمان و تزئین سپری^۳ و یا شمشیر در دست مشغول شکار حیوانات است و در اطراف نیز حیوانات مختلف شکاری نشان داده شده است. نقش‌مایه‌هایی از چهره‌های شکارچیان، اسب سواران و ... بر آنها منقوش شده است. (بزرگ، ۱۳۶۸، ۹۲) (تصویر ۹)

این نقوش همچنین شامل جنگ‌ها و لشکرکشی‌های و حمله و محاصره قلعه جنگی می‌باشد. در صحنه‌های جنگ، جنگجویان، در حال سوار یا پیاده بصورت دو نفره یا دسته جمعی با سلاح‌های مختلف جنگی از قبیل شمشیر، خنجر، سرنیزه، سپر، تیر و کمان و گرز و در حال جنگیدن نشان می‌دهد. (تصویر ۱۰ و ۱۱ و ۱۲)

تصویر ۹: نمونه‌های نقوش با طرح شکار.

تصویر ۱۰: شمعدان برنجی منبت کاری شده با طلا و نقره/۱۳۰۰م/موزه هنرهای آتن.

تصویر ۱۱: شمعدان برنجی ترصیع یافته ۱۲۸۲م/موزه هنرهای قاهره.

تصویر ۱۷: شمعدان برنزی ترصیع یافته با مس/اواخر قرن ۱۲/موزه آرمیتاژ لنینگراد.

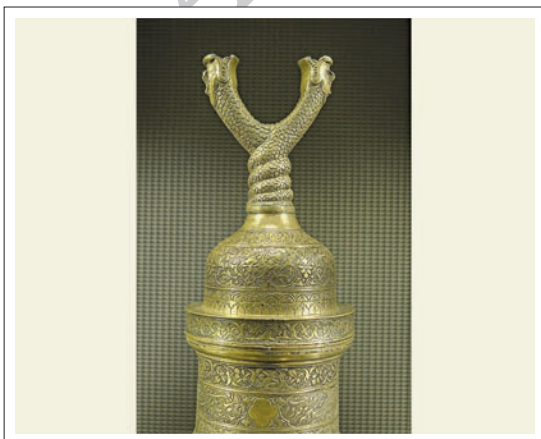

تصویر ۱۵: شمعدان برنزی ترصیع یافته با نقره/قرن ۱۲/موزه هنرهای قاهره.

۸- نقوش حیوانات افسانه‌ای و عجیب الخلقه: این نقوش با مفاهیم مختلف از قبیل فرشته، نگهبان، جانور انسان نما^۴ تجسم ارواح و صور فلکی همراه شده است. این نقشها به سبک سنتی ایران باستان می باشد که عبارتند از حیوانات با سر انسانی، اسفنگس^۵ یا با اعضاء متشکل از حیوانات و پرندگان مختلف، گریفون^۶ یا پرندگان با سر انسانی، هارپی^۷ و اژدها. (تصویر ۱۸ و ۱۹ و ۲۰)

تصویر ۱۸: شمعدان برنجی/اواخر قرن ۹/موزه هنرهای قاهره.

تصویر ۱۹: شمعدان برنجی/قرن ۱۶/موزه هنرهای اسلامی دوحه.

۶- نقوش حیوانی: انواع حیوانات و پرندگان به سبک سنتی ایران دوره ساسانی در حالات مختلف نشان داده شده اند ولی اشکال آنها خیلی طبیعی تر نقش شده و تجسم حالات و حرکات دوییدن، حمله و جهش و خرامیدن و غیره در بیننده‌القاء می شود. در میان حیوانات نقش شیر و آهو، خرگوش، روباه، پلنگ و سگ شکاری و از پرندگان غاز، اردک، عقاب، شاهین بکار رفته است که بخاطر ارتباطشان با صور فلکی از دیگر حیوانات بیشتر استفاده شده‌اند. نقش ماهی نیز به نشانه آب و دریا بکار رفته است. نقش عقاب کوهی در مقابل انبوهی از گیاهان پیچ در پیچ در مرکز طرح حک شده، تلفیق نقوش حیوانی و گیاهی است. بر حاشیه اطراف ظروف حیوانات در حال دوییدن حک شده و بر قاعده آنها از بیرون نقوش خورشیدی در حالت نورافشانی است. (بهر، ۱۳۸۲، ۳۵) (تصویر ۱۶ و ۱۷)

گاهی نقوش حیوانات یک ردیف تزئینی را تشکیل می‌دهد. نقش اسب در صحنه‌های تشریفاتی و تفنی و شکار و جنگ، بسیار مشاهده می شود. (تصویر ۹)

تصویر ۱۶: شمعدان مسی،خراسان، قرن ۶ هجری، موزه لوور.

تصویر ۲۱: شمعدان برنزی ترصیع یافته با نقره/اواخر قرن ۱۴/موزه دیوچه.

تصویر ۲۰: شمعدان مفرغی، شرق ایران یا افغانستان/نیمه دوم قرن ۱۲/موزه دیوید دانمارک.

تصویر ۲۲: شمعدان برنزی/نیمه اول قرن ۱۴/موزه هنرهای اسلامی قطر.

تصویر ۲۳: شمعدان برنجی/قاجاریه/موزه هنرهای بغداد عراق.

تصویر ۲۴: شمعدان برنزی/اواخر قرن ۱۳/موزه آرمیتاژ لنینگراد.

۱۰- نقوش و طرحهای هندسی: یکی از مهمترین نقوشهای تزئینی دوره اسلامی انواع طرحهای ساده و یا پیچیده هندسی است که تنوع این نقوشها از حد شمارش میگذرد. این نقوش درهم بافته و کلاف پیچ را طراحان توسط یک

۹- نقوش گیاهی: موتیفها یا عناصر نقش نباتی کمتر به شکل طبیعی خود دیده می شود و گاهی بصورت اغراق آمیز با ترکیبی از چند نوع گل و گیاه زمینههای خالی مسطح را می پوشانند و نقوش سنتی ایران باستان چون انار و درخت تاک و نخل و گل سرخ و نیلوفر آبی و گیاهانی چون ریواس و کنگر و آذین پیچکی^۸ و سه برگی^۹ و همگی در دوره اسلامی حفظ شده اند ولی القاء کننده مفاهیم جدیدی می باشند. والاترین آنها درخت سدره المنتهی است که ذکرش در قرآن کریم آورده شده و نشانه تعالی و رشد و بلوغ عقلانی و فکری انسانهاست. بطور کلی ترسیم انواع گل و بوته و شاخه های درهم پیچیده که اغلب بصورت تجریدی و کمتر بشکل طبیعی نقش شده اند در هنر ایران مفهومی بس عمیق تر از جلوه ظاهری آنها را داراست. البته در دوره اسلامی بیشتر از نقشهای اسلیمی و ختایی استفاده می شود. تزئین بدنه این شمعدانهای فلزی با نقوش کروی شکل، که در آن طرحهای گل و گیاه کنده کاری شده و با طوماری و نقش و نگارهای متنوع تری تزئین شده است. (بهر، ۱۳۸۲، ۳۴) (تصویر ۲۱ و ۲۲ و ۲۳)

گیاهان پیچ در پیچ که با ترنج باپئونیا (گیاهان چینی) به صورت طوماری تزئین شده است. ویژگیهای مشترک نقش مایه و تصاویر حک شده در این قطعات با بسیاری از جعبهها و تنگهای فلزی نشانگر آنست که در کارگاههای اطراف کاخ سلطنتی ایلخانیان تولید می شد. (همان، ۳۵) (تصویر ۲۴)

نقش مایه های گل و گیاهی، زنجیره های طوماری را شامل می شود که سه برگ را با خط موازی ترسیم شده را در بر می گیرد. مثل گل های نیلوفر و صد تومانی اشاره به ارتباط روز افزون با هنر ایران دارد. (بهر، ۱۳۸۱، ۱۱۹) کتیبه هایی به شکل نوار در زمینه های با طرح های اسلیمی متراکم در سطوح برجسته و کنده کاری هایی با نقش مایه های ترنجی و نقوش نخل مانند و گره های در سطوح مسطح زینت بخش بدنه آنها می باشد. (بهر، ۱۳۶۸، ۸۷)

تصویر ۲۸: شمعدان برنزی / اصفویه / موزه متروپولیتن (نیویورک).

تصویر ۲۹: شمعدان برنجی / قاجاریه / موزه آقاخان (ژنو).

۱۱- کتیبه های حاوی خطوط تزئینی: هنرمند فلزکار ایرانی خیلی زود به خاصیت تزئینی خط عربی پی برده و از آن بعنوان یک عامل تزئینی کامل استفاده کرده است. گذشته از جنبه هندسی خطوطی که بر روی اشیاء و ظروف فلزی ادوار مختلف اسلامی دیده می‌شوند از جهت مذهبی و تاریخی نیز حائز اهمیت است. خط به صورت یک عامل تزئینی مهم در بناها، ساخته های فلزی و سفال‌های زرین فام و مینایی و ... دیده می‌شود. (ذکاء، ۱۳۸۳، ۷۰) امضای استادان فلز کار و تزئین کاران و رقم نویسندگان و خوشنویسان روی فلز در کمتر مدرک تاریخی بجز همین اشیاء فلزی دیده شده است و نام سفارش دهندگان اشیاء، اسامی اماکن و مراکز محل ساخت ظروف و همچنین تاریخ و سنه ساخت شیء همگی می‌توانند کمک مؤثری در بررسی‌های باستان‌شناسی بوده باشند. ادعیه و آیه های قرآنی که متضمن خیر و برکت و یمن برای صاحبان شیء بوده بنحو شایسته در تزئین این اشیاء نقش داشتند. مفاد نوشته ها حتی چگونگی مورد مصرف شیء را روشن می‌سازد. گاهی نسبتها و القاب که همراه نام اشخاص آورده شده شغل و حرفه آنان و شهری را که منسوب به آن هستند را تعیین می‌کند. در مسیر نقش نگارینه ها در عهد مملوکیان تغییراتی در شمایل نگاری رخ داده، از نقش مایه‌های درباری فاصله گرفته و به استفاده بارزتر از خوشنویسی متمایل شده. (همان، ۷۲) (تصویر ۳۰)

دایره اصلی و چند دایره فرعی به نحو اعجاب آوری ترسیم نموده‌اند. نقش دایره و خواص هندسی آن برای علمای علم هندسه در دوره اسلامی کاملاً مشخص شده است و دارای معانی عرفانی خاصی نیز می‌باشد. دایره تنها خطی است که نه آغاز دارد و نه انتها و در ضمن می‌تواند اشکال هندسی منظم را در داخل محیط خود جای دهد. با استفاده از این خواص، نقاشان دوران اسلامی آنرا بعنوان سمبل زمان که در حال حرکت است و یا اصل اعتقاد اسلامی عرفانی که آغاز حیات و زندگی از مبدأ و خالق شروع گشته، پس از مرگ باز به همان مبدأ بازگشت داده می‌شود استفاده کرده‌اند و بنابراین نقش دایره را بعنوان وحدانیت خالق و مخلوق در غالب طرح‌های هندسی خود به نمایش گذاشته‌اند. (تصویر ۲۵ تا ۲۹)

تصویر ۲۵: شمعدان برنجی / سوریه / آل مملوک / موزه هنر بریتانیا.

تصویر ۲۶: شمعدان برنز با نقره کاری، شمال غربی ایران ۱۳۰۸ م / موزه هنرهای بوستون.

تصویر ۲۷: شمعدان برنجی با بدنه میناکاری ۸۹۰-۹۱ هجری / موزه متروپولیتن (نیویورک).

تصویر ۳۴: شمعدان برنجی ترصیع یافته با نقره/نیمه اول قرن ۱۴موزه بروکلین.

تصویر ۳۵: شمعدان مسی/اواخر قرن ۱۵موزه آرپی‌تاژ لنینگراد.

تصویر ۳۰: نمونه هایی از خطوط تزئینی.

تصویر ۳۱: شمعدان برنجی کنده کاری شده/۱۴۸۲م/موزه هنرهای قاهره.

تصویر ۳۲: شمعدان برنجی ترصیع شده با طلا و نقره و مس، مصر، ۱۲۹۰م/موزه والترز شهر بالتیمور.

تصویر ۳۳: شمعدان برنجی/سوریه/نیمه اول قرن ۱۴

آسان‌ترین و شکیل‌ترین شیوه خوشنویسی بر روی اشیاء فلزی دوره اسلامی، استفاده از خط کوفی می‌باشد. خط کوفی به دست توانای هنرمندان ایرانی به صورت خطی زیبا با ارزشی تزئینی بسیار درآمد. (همان، ۷۰) این نوع خط نگاری چون متشکل از خطوط مستقیم و زاویه دار می‌باشد استفاده از آن بر روی فلزات آسان است در دوره‌های اولیه اسلامی به تنهایی بر روی اشیاء بکار رفته است. در طی چهار قرن تحول و تکامل یافته است و سپس خط نسخ نیز بکار می‌رود. خط کوفی را در ابتدا بصورت کتیبه‌های ساده می‌توان دید. پس از مدتی انتهای حروف کشیده مانند الف و لام بصورت برگ درختان مورق و یا نیمه مشجر در آمده و سپس به انواع تزئینات دیگر مانند کلاف پیچ و یا متشابهک کوفی حاشیه دار و یا مزهر (گل‌دار) تغییر یافته است. از قرن پنجم هجری خط نسخ نیز که بر خلاف کوفی دارای انحنا بوده همراه خط کوفی در روی اشیاء فلزی ظاهر می‌شود و از قرن هفتم به بعد به کلی جای آنرا می‌گیرد تا قرن هشتم که خط ثلث نیز متداول می‌شود. تزئینی‌ترین شیوه خط نگاری اسلامی و کاملترین و زیباترین نوع خط تزئینی می‌باشد و فقط بر روی نمونه‌های فلزی می‌توان آنرا دید. کتیبه‌های خط نسخ با تزئینات انسانی و حیوانی همراه است به اینصورت که انتهای حروف به عوض اشکال نباتی به شکل انسان یا حیوان یا پرنده درآمده است که در اینصورت آنرا اصطلاحاً خط با تزئینات موجودات جاندار

فلز برج‌ها می‌ماند. این فن یکی از رایج‌ترین فنون تزئینی برای اشیاء مفرغی است و از متداول‌ترین تکنیک‌های تزئینی در ایران باستان است.

قلمزنی و حکاکی: قلمزنی و حکاکی برعکس تکنیک کندهکاری است بدین ترتیب که نقوش و تزئینات دلخواه بصورت نیمه برجسته بر سطح ظرف ظاهر می‌شود. بدین صورت که حاشیه دور اشکال نقوش مورد لزوم را توسط قلم‌های فلزی به کمک ضربات چکشی کمی گود می‌سازند تا طرح‌های تزئینی در سطح صاف شیء فلزی بصورت نیمه برجسته ظاهر گردد. این روش بیشتر بر روی فلزاتی که جنس نرم‌تر از مفرغ دارند مانند برنج بکار رفته است.

حکاکی در مقایسه با قلمزنی نیاز به ابزار کار محدود و ساده‌تری داشته و در این رشته، به هنگام ایجاد نقش بر روی فلز از قیر استفاده نمی‌شود بلکه صنعتگر توسط قلمی فلزی بر سطح شیء نقوش را پدید می‌آورد. (باوری، ۱۳۸۳، ۶۸) تزئین روی اشیاء فلزی به ویژه طلا و نقره و برنج و گاهی اوقات هم مس و آلیاژ نیکل سفید به روش‌های گوناگونی انجام می‌شود که آنرا قلمزنی می‌نامند. در جنوب ایران مقصود روشی کندهکاری است که هنرمندان ایرانی آنرا مثبت کاری یا برجسته‌کاری می‌نامند. (وولف، ۱۳۷۲، ۳۱)

فلزکوبی یا ترصیع کاری: انواع ابتدائی این روش فنی را بصورت‌های گوناگون می‌توان یافت که ابتدا توسط انواع سنگ‌های الوان با اسلوب جداکاری و یا مینا کاری انجام شده است. ترصیع و گوهرنشانی که به زبان عربی العجم گفته می‌شود، از کلمه عجمی یعنی ایران ماخوذ است. نشان می‌دهد اعراب که بعدها این هنر را تا مراکش گسترش دادند از کجا آنرا آموختند. (همان، ۱۸)

کاربرد روش ترصیع کاری (فلزکوبی) به اسلوب صحیح: روش فلزکوبی یا ترصیع کاری بدین ترتیب است که ابتدا نقوش و طرح‌هایی را که می‌بایست مرصع شوند با قلم‌های فلزی نوک تیز نازک به روش کنده کاری حک می‌کردند تا شیارهای باریک گودی ایجاد گردد. سپس نوار یا مفتول‌های بسیار نازکی از فلزاتی که دارای برق و جلا هستند، مانند طلا و نقره و یا مس که سرخ رنگ است، آماده ساختن و گاهی دو نوع فلز با هم و بندرت سه نوع این فلزات را در تزئین نقوش و کتیبه‌های خطی روی ظروف بکار برده‌اند. روش کار بدین صورت است که مفتول‌های فلز گران‌بها را در این شیارها قرار داده و با چکش کاری آنرا بخوبی جاسازی می‌نمودند، به طوری که مفتول در سطح ظرف به طریقی قرار گیرد که هیچگونه پستی و بلندی و ناهمواری ایجاد نکند. البته در تمام مدت عملیات فلز را با

می‌نامیم. این شیوه خوشنویسی مخصوص فلزات دوره سلجوقی در قرن پنجم و ششم می‌باشد و بنابراین با کمبود نسخ خطی از این دوره نمونه‌هایی که با این خط تزئین یافته می‌تواند از اهمیت ویژه‌ای برخوردار باشد. خط ثلث با گاز انبری در بالای آن ویژگی شاخص فلزینه‌هاست. تعدادی از نفیس‌ترین آنها را با طلا و نقره مرصع ساخته‌اند. (بلوم، ۱۳۸۱، ۱۳۲) (تصویر ۳۱ تا ۳۶)

تصویر ۳۶- شمعدان برنجی ترصیع یافته با مس/قرن ۱۴موزه بغداد عراق

اغلب شمعدان‌های باقیمانده از دوران اسلامی نیز با نگاره‌های خطی تزئین یافته‌است و حتی اگر با دقت به آثار هنری بازمانده از روزگاران مختلف نگاه کنیم، در بسیار از آنها به غلط‌های فاحش املائی نیز بر می‌خوریم و همین امر گواه آن است که حتی هنرمندان بیسواد نیز تمایل به استفاده از خط داشته و ارزش‌های تزئینی آن را می‌شناخته‌اند.

◆ شیوه‌های اجرای نقوش بر سطوح اشیاء فلزی از جمله شمعدان‌های دوره اسلامی

آرایش و تزئینی که روی اشیاء فلزی بکار برده می‌شود عبارتست از حکاکی، کنده کاری، قلمزنی و حکاکی، فلز کوبی یا ترصیع کاری، مینا کاری، سیاه‌قلم، مشبک کاری از روش‌های رایج در اجرای طرح‌های روی فلزات می‌باشد. با اینکه خاتم کاری و گوهرنشانی در فلزات از هزاره دوم پیش از مسیح به اینطرف صورت گرفته است ولی شیوع آن در آغاز سده سیزدهم همزمان با ورود مغولها بود. (وولف، ۱۳۷۲، ۱۷)

کنده کاری: کنده کاری یعنی ایجاد نقوش و طرح‌های تزئینی و خطوط مورد نیاز توسط قلم‌های فلزی که نوکی به شکل عدد هفت "۷" دارند که با وارد آوردن ضربات چکش بر آنها پوسته‌ای از سطح فلز کنده و جدا شده و در نتیجه خطوط طرح‌ها و نقوش بصورت کمی گودتر از سطح جدار

حرارت کوره گرم نگاه می‌دارند. منظور از ترصیع کاری بطور کلی ایجاد یکنوع تضاد در رنگ‌ها و ایجاد سایه روشن است. یک نمونه از هنر ترصیع کاری شمعدانی است متعلق به اواخر قرن هشتم هجری که توسط هنرمندان موصلی توسط مفتول‌های زرین و سیمین سطوح شمعدان را تزئین کرده‌اند.

میناکاری: عبارتست از ترکیب اکسیدهای فلزات مختلف که تحت تأثیر حرارت تولید رنگ‌های مختلف می‌کند و سپس توسط انواع املاح چسبنده با یکدیگر ترکیب گردیده و حالت چسبندگی پیدا می‌کند. نوع رنگ حاصله از عمل اکسیداسیون بستگی به میزان درجه حرارت و طول مدت حرارت دارد. علت قلت کاربرد این فن کمبود سنگ‌های گران‌بها برای پرکردن حفره‌های خالی و همچنین مشکل بودن کار تکنیکی آن بوده است. اولین بار در دوره ساسانی شناخت صحیح کاربرد این فلز کوبی پایه‌گذاری می‌شود، ولی بطور ناقص و غیر ماهرانه‌ای انجام می‌شده است. به این شکل که ورقه یا مفتول طلا و نقره را به سطح ظرف مفرغی جوش داده‌اند و یا حاشیه آنرا کمی برجسته‌تر ساخته‌اند تا در شیار بدنه ظرف جاسازی شود و این همان روش است که در دوره اسلامی کامل گشته و به طرز استادانه و ظرافت بکار رفته است. در قرن پنجم هجری یعنی دوره سلاجقه ایران استادکاران فلزگر ایرانی روش خاصی را در انجام فن فلز کوبی بدعت می‌گذارند که عالی‌ترین مرحله تکاملی این فن می‌باشد که بعداً در قرن هفتم هجری در موصل به اوج شکوفایی می‌رسد. عوامل تزئینی را با مینای قرمز طرح ریزی می‌کنند و با رنگ سفید، زرد، سبز، آبی، ارغوانی و صورتی پر می‌کنند. مینا شیوه‌ای در ساخت فلزینه‌ها و سفالینه‌های میناکاری استفاده می‌شد. سرد به کار می‌بردند و با حرارت دادن در دمای پایین ثابت می‌کردند. (بلوم، ۱۳۸۱، ۱۲۶)

سیاه قلم: یکی از روش‌های تزئینی در صنعت فلزکاری سیاه قلم است که مقصود از انجام این فن ایجاد سایه روشن در سطح یکنواخت فلزات بوده است. روش کار بدین صورت است که ترکیبی از سولفات سیاه (مس + نقره + سرب) می‌باشد که بر روی قسمت‌های کنده‌کاری قلم زده بکار می‌رفته تا نقوش تزئینی را با سایه‌های تیره تر خود از قسمت‌های روشن بدنه متمایز نماید. روش کار بدین طریق است که نقره و مس و سرب را با مقادیر متناسب و مورد لزوم مخلوط نموده و حرارت می‌دهند. این آلیاژ را در حالت مایع با گوگرد مخلوط می‌سازند، آنچه به دست می‌آید، پودری سیاه رنگ است که در قسمت‌های کنده‌کاری

و قلم زده شیء مورد نظر که سطح آنرا با ماده چسبناک (قیر) آغشته نموده‌اند، می‌ریزند سپس شیء را حرارت می‌دهند تا این ترکیب از حالت پودر خارج گشته و بصورت مایع درآید که بتواند در شیارهای ظرف و گودبهای آن روان گردد. سپس اضافی را تراشیده تا تمام قلم سیاه یکسان شود سپس سطح ظرف را جلا می‌دادند.

مشبک‌کاری: بطور کلی بعضی از اشیاء را فلزکاران لزوماً بصورت مشبک می‌ساختند که از آنجمله اشیاء پایه شمعدان‌ها می‌باشد که به روش مشبک ساخته می‌شده است علاوه بر پایه شمعدان‌ها، انواع عودسوزها، مجمرها، بخوردانها، پیه سوزها نیز به این روش ساخته می‌شدند. در این روش از موم استفاده می‌کنند که به این صورت که قسمت‌هایی که باید تو خالی باشد با موم سفت و قسمت‌های سطح با موم نرم پوشانیده می‌شد و سپس عمل قالب‌گیری انجام می‌گرفت. در جریان حرارت دادن قسمت‌هایی که از موم نرم پوشیده شده زودتر ذوب شده و از بین می‌رود و بنابراین فلز را به خود می‌گیرد و قسمت‌هایی که موم سفت دارد فلز را به خود نگرفته و تو خالی باقی می‌ماند و در آخر قسمتی از سطح شیء دلخواه بصورت مشبک کاری در می‌آید.

نتیجه‌گیری

جنس و فرم شمعدان‌های فلزی دوره اسلامی بنا بر کاربرد آن تحت ضوابط و مقرراتی ساخته می‌شده است که هنرمند فلزگر برای اجرای نقوش، خود را مقید به رعایت آن اصول می‌دانسته. در قرون اولیه اسلام، طرح و فرم شمعدان‌ها بسیار حجیم و سنگین بود. اغلب دارای بدنه استوانه‌ای پهن و گاهی مقعر بوده و به صورت ریخته‌گری فرم اولیه آماده می‌شده است. در قرن هشتم و نهم هجری شمعدان‌ها علاوه بر ظرافت خاصی که پیدا کرده بودند از قسمت‌های مختلفی ساخته می‌شدند. گردن‌های باریک و نقوش متنوع کاربرد بیشتری پیدا کرد. بیشترین و متنوع‌ترین طرح‌های شمعدان‌های حجیم مربوط به دوره آل مملوک می‌باشد. در قرون دهم و یازدهم یعنی دوره صفویه و قاجاریه فرم شمعدان‌ها بیشتر به حالت استوانه‌های بلند و یکدست در آمده و از حجیم بودن فاصله گرفت و ستونی شد.

قدرت خلاقیت هنرمند فلزکار اسلامی تا بدانجا بود که صنعت و هنر را در هم آمیخت و شیء فلزی خود را بصورت سمبلیک بطریقی جلوه‌گر ساخت که توانست تمام موجودات و عناصر زمینی و فضائی را که مبین خلاقیت خالق است در قالب نقوش نشان دهد. به عبارتی می‌توان

- ۲- **متفور:** کنده کاری شده با شیارهای ظریف (بلوم، ۱۳۸۱، ۳۶۰)
- ۳- **تزئین سپری (Escutcheon):** تزئین از نوع نقوشی که بر سپر خاندان‌های سلحشوری نقش می‌کردند. (بلوم، ۱۳۸۱، ۳۶۰)
- ۴- **جانور انسان نما:** جانوری که تن و رخسار زن و بال و چنگال مرغ را داشته باشد. (بلوم، ۱۳۸۱، ۳۶۰)
- ۵- **اسفینکس (Sphinx):** از ریشه لاتینی اسفینکسو یونانی اسفینگس. هیکل عظیم اساطیری که هنرمندان مصری و بتقلید آنان هنرمندان یونانی بکرات مجسم ساخته‌اند.
- ۶- **گریفون (Griffon):** حیوان افسانه‌ای است که ترکیبی از جسم شیر، سر و بال عقاب، گوش اسب و تاجی شبیه به آلت سباحه ماهی است.
- ۷- **هارپی (Harpy):** نام سه موجود عجیب الخلقه بالدار است. چهره این موجود به چهره زن، بدن او به کرکس می‌ماند، ناخن‌های برگشته دارد و مرگ و کشمکش شدید را تجسم می‌دهد.
- ۸- **آذین پیچکی:** تزئین به شکل پیچک‌های مو و ساقه‌ها و گل‌های ظریف و در هم آمیخته. (بلوم، ۱۳۸۱، ۳۵۹)
- ۹- **سه برگی (Trefoil):** سه پره

◆ فهرست منابع

- ۱- دوری، کارل جی، **هنر اسلامی**، ترجمه: فیروزخ شیروانلو، تهران، انتشارات توس / ۱۳۵۴
- ۲- بلر، شیلیا اس، **هنر و معماری اسلامی و آسیای مرکزی**، جلد اول، ترجمه: محمد هاشمی گلپایگانی، تهران، سازمان چاپ و نشر، ۱۳۸۲
- ۳- وولف، هانس ای، **صنایع دستی کهن ایران**، ترجمه: دکتر سیروس ابراهیم زاده، تهران، انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، ۱۳۷۲
- ۴- بلوم، جانانان ام، **هنر و معماری اسلامی**، ترجمه: اردشیر اشراقی، تهران، انتشارات سوش، ۱۳۸۱
- ۵- برند، باربارا، **هنر اسلامی**، ترجمه: دکتر مهناز شایسته فر، تهران، انتشارات موسسه مطالعات اسلامی، ۱۳۷۲
- ۶- فریه، ر دلبیو، **هنرهای ایران**، ترجمه: پرویز مرزبان، تهران، نشر فرزاد، ۱۳۷۴
- ۷- احسانی، محمدتقی، **هفت هزار سال هنر فلزکاری در ایران**، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۶۸
- ۸- گیرشمن، رومن، **هنر ایران**، ترجمه: عیسی بهنام، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۶
- ۹- ذکاء، یحیی سمسار، محمد حسن، **آثار هنری ایران**، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور، ۱۳۸۳
- ۱۰- یآوری، حسین، **فلزکاری**، تهران، پژوهشگاه و فرهنگ و هنر اسلامی، ۱۳۸۰
- ۱۱- لغت نامه دهخدا.

گفت که طراحی بر نقاشی رجحان داشت.

با پیدایش اسلام ساخت اشیاء با فلزات گران بها ممنوع گردید. این موضوع باعث شد تا فلزات کم‌بها مانند مس، برنج مفرغ جایگزین زر و سیم شده و برخلاف دوران پیش از اسلام کمتر ظرف یکپارچه از این فلزات ساخته شده است. به جای آن توسط ترصیع کاری با مقدار مصرف کمی از طلا و نقره بر روی ظروف کم بها جلوه و جلای مطلوب را پیدامی نموده‌اند.

بررسی نقوش و طرح‌های تزئینی فلزات اسلامی نگاهی بر ذهن هنرمند و میزان آگاهی و اطلاع کافی او از فلسفه و ایدئولوژی اسلامی و نیز شناخت کافی از تاریخ زمان و سیر تحول و ترقی عقیدتی و میزان رشد و پیشرفت علوم و فنون و صنایع و اوضاع اجتماعی محیطی است. نقوش انسانی، حیوانی، پرندگان، حیوانات افسانه‌ای و عجیب الخلقه، نقوش گیاهی، هندسی و کتیبه‌های حاوی خطوط تزئینی از جمله مهمترین نقوش ثبت شده بر بدنه شمعدان‌ها می‌باشد که بوسیله روش‌های رایجی مانند قلمزنی و حکاکی، کنده‌کاری، ترصیع کاری، میناکاری، سیاه قلم، مشبک کاری روی سطح فلز ایجاد می‌گردد.

خالی نهادن سطح ظرف از تزئین چندان خوشایند نبوده است، تراکم و انبوهی طرح‌های ریز و درهم که سراسر بدنه را فراگرفته مورد پسند بوده است که البته هر گروه از دوره‌های اسلامی از لحاظ فرم و نقش و تلفیق اشکال بنابر سلیقه رایج هر عهد و زمان متفاوت بوده است ولی غالباً سطوح شمعدان‌ها توسط نوار یا حاشیه به چند جزء تقسیم گشته و دایره وارها یا محرابی‌ها در داخل آنها واقع شده‌اند. ظهور خط عربی است که بتدریج جای کتیبه‌های خط ایران باستان را می‌گرفته و خود بصورت عامل تزئینی، سطوح اشیاء فلزی را به اشغال خود در می‌آورد و به اقلام و شیوه‌های گوناگون و متنوع و با مضامین مختلف مذهبی و تاریخی و ادبی تحریر می‌گردید. چگونگی آرایش و تزئین و طرز لباس پوشیدن افراد و طبقات مختلف و طرز پوشش سر، لباس‌ها و پاپوش‌ها و کاربرد زینت آلات در نقوش بخوبی نمایان است. بطور کلی نقوش تزئینی که بر روی شمعدان‌ها و سایر اشیاء فلزی حک شده‌اند، خود بهترین کتاب مدون در مورد آداب و رسوم، عقاید مذهبی و چگونگی برگزاری جشن‌ها، مراسم مذهبی و تشریفات و نیز طریقه شکارگری و جنگیدن است.

◆ پی‌نوشت

- ۱- **ترصیع (Setting):** جواهر نشانی یا کارگذاری. (بلوم، ۱۳۸۱، ۳۶۱)

- 3-Atil , Esin, **Islamic Metalwork**, In the freer gallery of Art, Washington , D.C 1985.
- 4-Melikian, chirvani, A.S, **Islamic Metalwork from the Iranian word 8-18 centuries**, London 1982.

◆ فهرست منابع لاتین

- 1-Allen, James, **Islamic Metalwork**, The Nuhad Es - said Collection / Sotheby's 1982.
- 2- Pop , A.U, **A survey of Persian Art**, Vol,13-7 / London / 1977.

Archive of SID

